

บทความวิจัย**การพัฒนารูปแบบการนำเสนอรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม
เพื่อพัฒนาวิถีชีวิตชาวไทยมุสลิมบนหลักการของศาสนาอิสลาม****บรรจง ใช้ะมณี*****บทคัดย่อ**

การศึกษาวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาการรับรู้และความพึงพอใจสื่อวิทยุกระจายเสียงรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมบนหลักการของศาสนาอิสลาม 2) สร้างรูปแบบรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมบนหลักการของศาสนาอิสลามที่สามารถพัฒนาวิถีชีวิตของชาวไทยมุสลิมบนหลักการของศาสนาอิสลาม และ 3) ประเมินผลการใช้รูปแบบรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมบนหลักการของศาสนาอิสลามที่สามารถพัฒนาวิถีชีวิตของชาวไทยมุสลิมบนหลักการของศาสนาอิสลาม เครื่องมือที่ใช้ คือ แบบสอบถามและแบบสัมภาษณ์ กลุ่มตัวอย่าง คือ ชาวไทยมุสลิมจำนวน 475 คน สถิติวิจัย ใช้สถิติค่าความถี่และค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ยและค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน S.D. ผลการวิจัยพบว่า

1. การรับฟังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมส่วนใหญ่รับทราบจากการบอกกล่าว จำนวนสมาชิกในครัวเรือนที่รับฟัง 2-3 คน โดยฟังทุกวัน ฟังวันละ 3-4 ชั่วโมง พบว่ามีความพึงพอใจอยู่ในระดับมาก 3 ด้าน คือ ด้านการนำเสนอรูปแบบรายการ ด้านวิทยากร ผู้ดำเนินรายการ และด้านประโยชน์ที่ได้รับ มีค่าเฉลี่ยโดยรวมอยู่ในระดับปานกลาง 2 ด้าน คือ ด้านการนำเสนอเนื้อหาสาระ และด้านการออกอากาศ

2. การสร้างรูปแบบการนำเสนอรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม เพื่อพัฒนาวิถีชีวิตของชาวไทยมุสลิมบนหลักการของศาสนาอิสลาม สามารถสร้างผังรายการใหม่และใช้ออกอากาศทุกวันจันทร์-วันศุกร์ ตลอด 24 ชั่วโมง และออกอากาศ ทุกวันเสาร์-วันอาทิตย์ ตลอด 24 ชั่วโมง

3. ผลประเมินการใช้รูปแบบรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม คือ เมื่อฟังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมแล้ว ทำให้เข้าใจเรื่องของศาสนาดีขึ้น มีอาจารย์เพิ่มมากขึ้น มีรายการใหม่ๆ เพิ่มขึ้น

คำสำคัญ: รายการวิทยุ. พัฒนาวิถีชีวิต. ชาวไทยมุสลิม. ศาสนาอิสลาม

* นักศึกษาปริญญาเอก หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาพุทธศาสตร์การพัฒนาศาสนา โครงการบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร

Abstract

The purposes of this thesis were 1) to study perception and satisfaction with virtue radio programs based on Islam principles, 2) to create the models of radio programs for developing Muslims' ways of life based on Muslim principles, and to evaluate the results of using the models of the radio programs. The samples comprised 475 Muslims. The research instruments were questionnaire, and interview. The statistics employed in this study were frequency, percentage, mean, and standard deviation.

The research results revealed that:

1. The informants were mainly informed to listen to the virtue radio programs. Two–three members of each family listened to the virtue radio programs and switched to other radio stations every day for three–four hours. It indicated that their satisfaction was found at a high level in three aspects i.e., program presentation, program anchor, and benefits, while in two aspects i.e., contents presentation, and a radio broadcast was found at an average moderate level.

2. For creating the model presentation of the virtue radio programs for developing Muslims' ways of life based on Islam principles, it discovered that new scheme of the different programs was created and broadcasted on Monday–Friday, and on Saturday–Sunday for twenty–four hours.

3. The evaluative results of the virtue program showed that having listened to the programs, the informants better understood the religions stories. There has also been increase number of religious teachers and the new programs.

Keyword : Wave radio program, Development of life, Thai muslim, Islamic religion

บทนำ

ชาวไทยมุสลิมเป็นกลุ่มชนที่มีวิถีชีวิตแตกต่างจากกลุ่มชนอื่นๆ เพราะต้องยึดมั่น ตั้งมั่นอยู่ในหลักการของศาสนาอิสลาม มีวิถีชีวิตที่จะต้องประพฤติปฏิบัติอย่างเคร่งครัดตามแบบแผนที่ยบัญญัติไว้ในคัมภีร์อัล-กุรอาน และตามแบบฉบับการดำเนินวิถีชีวิตตามนบี (ศาสดา) มุฮัมมัด ค็อลลัลลอฮุอะ-ลัยฮิวะซัลลัม ซึ่งผู้ที่ถือกำเนิดเป็นมุสลิมทุกคนและผู้เข้ารับอิสลามเป็นมุสลิมใหม่ต้องศึกษาเรียนรู้ และประพฤติปฏิบัติให้เป็นแบบแผนในวิถีชีวิตประจำวัน วิถีชีวิตของมุสลิม ประกอบด้วยหลักใหญ่ 3 ประการ คือ หลักศรัทธา หลักปฏิบัติ และหลักคุณธรรมจริยธรรม

“การแสวงหาความรู้เป็นบัญญัติเหนือมุสลิมทุกคนทั้งชายและหญิง”

(บันทึกโดย “อิบนุมาญะ”) (บันทึกโดย “อิบนุมาญะ”)

ด้วยเหตุนี้ การศึกษาจึงเป็นหน้าที่ของมุสลิมทุกคน ไม่ว่าจะเป็นหญิงหรือชาย จะต้องศึกษาตั้งแต่ในเปลจนถึงหลุมศพ มุสลิมจะต้องแสวงหาความรู้ ถึงแม้ว่าจะต้องเดินทางไปถึงเมืองจีน

ในสมัยก่อน ถ้ามุสลิมประสงค์ที่จะศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับศาสนาอิสลาม มุสลิมจำเป็นต้องเดินทางไปศึกษาในโรงเรียน สถาบันการศึกษา หรือสถานที่ต่างๆ ที่มีการสอนหนังสือแต่ในปัจจุบันนี้เวลาของคนเราไม่ค่อยจะมีมาก ดังนั้น การมีสื่อมวลชนมุสลิม จึงเป็นสิ่งจำเป็นเพื่อตอบสนองความต้องการของมุสลิม ไม่ว่าจะเป็นหนังสือพิมพ์ สื่อวิทยุหรือโทรทัศน์ สามารถจะตอบสนองความต้องการของมุสลิม ได้ดีที่สุดและมีผลมากที่สุด แต่ในปัจจุบันนี้รายการวิทยุและโทรทัศน์ของมุสลิมยังขาดอยู่ และที่มีอยู่ยังไม่ค่อยจะเป็นระบบ และกระทำกันอย่างครบวงจร ดังนั้น ถ้าสามารถจะมีรายการวิทยุ รายการโทรทัศน์ สำหรับมุสลิมโดยเฉพาะ จะเป็นการตอบสนองความต้องการของมุสลิมได้ดีที่สุด (อารง สุทธาศาสน์, สัมภาษณ์ 19 เมษายน 2552)

สื่อวิทยุกระจายเสียง เป็นสื่อมวลชนที่เข้าถึงประชาชนได้อย่างกว้างขวาง สามารถรับฟังได้ทุกหนทุกแห่ง โดยไม่มีข้อจำกัดในเรื่องเวลาและสถานที่ ขจัดปัญหาความไม่รู้หนังสือของผู้รับสารออกไปได้ อีกทั้งเป็นสื่อที่มีราคาถูก ประชาชนที่มีรายได้น้อย สามารถหาซื้อเครื่องรับวิทยุกระจายเสียงมารับฟังได้ วิทยุกระจายเสียงจึงมีความสำคัญทั้งในระดับท้องถิ่นและในระดับชาติ (อนุตรา พรทวี, 2544)

รายการวิทยุคลื่นคุณธรรม เป็นรายการทางวิทยุกระจายเสียงจัดตั้งขึ้นมา เพื่อทำหน้าที่เป็นสื่อในการสื่อสารระหว่างบุคคลโดยเฉพาะในสังคมมุสลิม และเป็นสื่อในการเรียกร้องเพื่อนมนุษย์ไปสู่ความดี ละเว้นความชั่วที่เป็นอบายมุขต่าง ๆ ซึ่งเป็นคำสั่งของอัลลอฮ์ ซุบฮานะฮูวะตะอาลา ดังที่พระองค์ทรงตรัสว่า

ความว่า “ท่านทั้งหลายจงเรียกร้องไปสู่ความดีและท่านทั้งหลายจงห้ามปรามจากความชั่ว”

(ซูเราะห์ อาละ อิมรอน, 3: 110)

ฉะนั้นการใช้ประโยชน์จากวิทยุกระจายเสียง เพื่อการสื่อสารหลักการของศาสนาอิสลามให้ชาวไทยมุสลิมได้รับข้อมูลข่าวสารต่างๆ เรียนรู้ และนำไปปฏิบัติใช้ เพื่อพัฒนาวิถีชีวิตให้อยู่บนหลักการศรัทธา การปฏิบัติ รวมถึงหลักคุณธรรมและจริยธรรมในการดำเนินชีวิต ตามแนวทางแห่งอัล-กุรอาน และแบบฉบับของนบี (ศาสดา) มุฮัมมัด ค็อลลัลลอฮุอะ-ลัยฮิวะซัลลัม โดยรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม มุ่งหวังที่จะเกื้อกูลผู้ด้อยโอกาส ต้องการลดช่องว่างทางสังคม และประสานความเป็นหนึ่งเดียวของพี่น้องมุสลิมด้วยกัน ก่อเกิดเป็นจุดมุ่งหมายให้คนในชาติได้เข้าใจ

ศาสนาอิสลามอย่างถ่องแท้และถูกต้องมากยิ่งขึ้น เพื่อใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาชีวิตในแบบฉบับของมุสลิมบนหลักการของศาสนาอิสลามอย่างถูกต้อง ไม่หลงไหลตามกระแสสังคมในยุคโลกาภิวัตน์

การใช้สื่อวิทยุกระจายเสียงรายการคลื่นคุณธรรม ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางในการให้ข้อมูลข่าวสารความรู้ต่างๆ ทางด้านหลักการของศาสนาอิสลาม จึงเป็นการสื่อสารรูปแบบหนึ่งที่ใช้บทบาทและอิทธิพลของสื่อ ในการส่งสารไปยังผู้รับสารโดยเฉพาะชาวไทยมุสลิม เพื่อมุ่งหวังให้ผู้ฟังเกิดการเรียนรู้และไปปฏิบัติใช้ นำไปสู่การพัฒนาวิถีชีวิตชาวไทยมุสลิม ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาถึง การพัฒนารูปแบบรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม เพื่อพัฒนาวิถีชีวิตของชาวไทยมุสลิมบนหลักการของศาสนาอิสลาม ซึ่งจัดโดยมูลนิธิเพื่อคุณธรรม และคาดว่า จะมีส่วนช่วยให้ชาวไทยมุสลิมพัฒนาคุณภาพวิถีชีวิต ตามหลักการศาสนาอิสลามดียิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาการรับรู้และความพึงพอใจสื่อวิทยุกระจายเสียงรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมบนหลักการของศาสนาอิสลาม
2. เพื่อสร้างรูปแบบรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมบนหลักการของศาสนาอิสลามที่สามารถพัฒนาวิถีชีวิตของชาวไทยมุสลิมบนหลักการของศาสนาอิสลาม
3. เพื่อประเมินผลการใช้รูปแบบรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมบนหลักการของศาสนาอิสลามที่สามารถพัฒนาวิถีชีวิตของชาวไทยมุสลิมบนหลักการของศาสนาอิสลาม

ประโยชน์ของการวิจัย

ผลการสำรวจการรับรู้และความพึงพอใจสื่อวิทยุกระจายเสียงรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมบนหลักการของศาสนาอิสลามของชาวไทยมุสลิม จะนำไปสร้างรูปแบบรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมบนหลักการของศาสนาอิสลาม ที่สามารถพัฒนาวิถีชีวิตของชาวไทยมุสลิมให้ดีขึ้น ซึ่งรูปแบบดังกล่าวจะนำมาทดลองใช้และประเมินเพื่อให้รูปแบบนั้นได้เห็นถึงข้อบกพร่องหรือจุดที่ควรปรับปรุงแก้ไข อันจะนำไปสู่การปรับปรุงรูปแบบรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม บนหลักการของศาสนาอิสลาม ที่มีความเหมาะสมต่อไป

นิยามศัพท์เฉพาะ

การพัฒนารูปแบบ หมายถึง การปรับปรุงพัฒนารูปแบบรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมเอฟเอ็ม 106.25 MHz ให้ดีขึ้นมากกว่าเดิม

รายการ หมายถึง การนำเสนอสาระความรู้ที่ผ่านกระบวนการกลั่นกรองสู่กลุ่มเป้าหมาย ในระยะเวลาที่กำหนด

รายการวิทยุคลื่นคุณธรรม หมายถึง รายการวิทยุกระจายเสียงคลื่นคุณธรรม FM 106.25MHz ออกอากาศทุกวัน 24 ชั่วโมง ดำเนินการออกอากาศ โดยมูลนิธิเพื่อคุณธรรม

วิถีชีวิตชาวไทยมุสลิม หมายถึง การใช้ชีวิตประจำวันของชาวไทยมุสลิมตามหลักการของศาสนาอิสลาม ซึ่งเป็นลักษณะทางชีวิตและสังคม ที่บุคคลอาศัยอยู่ในชุมชนนั้นประพฤติปฏิบัติ และเป็นพฤติกรรมที่สามารถควบคุมเปลี่ยนแปลง และพัฒนาได้ แนวทางในการดำเนินชีวิตของชาวไทยที่นับถือศาสนาอิสลาม โดยมีหลักคำสอน ข้อปฏิบัติ ข้อใช้ ข้อห้าม หลายประการแตกต่างกันไปจากศาสนาอื่น ศาสนาอิสลามกำหนดว่า คนดี คือผู้ที่กระทำตัวเป็นบ่าวที่ดีของพระเจ้า ปฏิบัติตามข้อใช้และข้อห้ามอย่างเคร่งครัด การเป็นคนดีในโลกนี้ เขาจะดำเนินชีวิตอยู่บนความถูกต้อง

มีความเจริญรุ่งเรืองในชีวิต มีความสงบสุขใจ และเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้ว เขาจะได้รับการตอบแทนผลกรรมดีจากพระเจ้า ทำให้เขาได้รับความสุขอย่างถาวรในโลกหน้า

สำหรับการวิจัยครั้งนี้ การพัฒนาวิถีชีวิตตามหลักการศาสนาอิสลาม หมายถึง แบบแผนวิถีชีวิตของผู้นับถือศาสนาอิสลาม ประกอบด้วย หลักการศรัทธา หลักการปฏิบัติ และหลักคุณธรรม โดยมีคัมภีร์อัล-กุรอานเป็นธรรมนูญ และแบบฉบับของท่านนบี (ศาสดา) มุฮัมมัด ค็อลลัลลอฮุอะ-ลัยฮิวะซัลลัม. ดังนี้

1. หลักการศรัทธาในศาสนาอิสลามนั้น นบี (ศาสดา) มุฮัมมัด ค็อลลัลลอฮุอะ-ลัยฮิวะซัลลัม ได้กล่าวว่า

ความว่า “การศรัทธานั้นคือ การศรัทธามั่นในอัลลอฮ์และมลาอิกะฮ์ของพระองค์และคัมภีร์ของพระองค์และศาสนทูตของพระองค์และวันสิ้นโลกและกฎแห่งความดีและความชั่ว”

(บันทึกโดย “อิหม่ามมุสลิม”)

ดังนั้นการศรัทธาสามารถสรุปได้ 6 ประการคือ ศรัทธาในอัลลอฮ์ ศรัทธาในมลาอิกะฮ์ ศรัทธาในบรรดาคัมภีร์ทางศาสนา ศรัทธาในศาสนทูต ศรัทธาในวันกิยามะฮ์ (วันสิ้นโลก) และศรัทธาใน เกาะฏอ-เกาะดร์ (กฎแห่งความดี – ความชั่ว)

2. หลักการปฏิบัติในอิสลามนั้น ท่านนบี (ศาสดา) มุฮัมมัด ค็อลลัลลอฮุอะ-ลัยฮิวะซัลลัม ได้กล่าวว่า

ความว่า “อิสลามนั้นคือ การปฏิญาณตนว่า แท้จริงไม่มีพระเจ้าอื่นใด นอกจากอัลลอฮ์และแท้จริงมุฮัมมัดเป็นศาสนทูต ของอัลลอฮ์ และการดำรง (นมาซ) ละหมาด และการถือศีลอด ในเดือนรอมาดอนและการบริจาคซะกาตและการประกอบพิธีฮัจญ์หากท่านมีความสามารถ”

(บันทึกโดย “อิหม่ามมุสลิม”)

ดังนั้นหลักปฏิบัติของอิสลามนั้นสามารถสรุปได้ 5 ประการคือ การปฏิญาณตน การละหมาด (นมาซ) การถือศีลอด อัล-ซะฮามุน () การจ่ายอัล-ซะกาต () การบริจาคทาน การประกอบพิธีฮัจญ์

3. หลักคุณธรรมจริยธรรม คือ ความประพฤติปฏิบัติที่ดีงาม ถูกต้องตามหลักการและแนวทางของศาสนาอิสลาม เป็นที่ยอมรับของสังคมมุสลิมทั่วโลก โดยมีท่านนบี (ศาสดา) มุฮัมมัด ค็อลลัลลอฮุอะ-ลัยฮิวะซัลลัม. เป็นผู้ชี้แนะแนวทาง อธิบายกำหนดรายละเอียด ทั้งภาคทฤษฎีและปฏิบัติตามครรลองของศาสนาอิสลาม แต่ความดีที่บริสุทธิ์นั้น ท่านนบี (ศาสดา) มุฮัมมัด ค็อลลัลลอฮุอะ-ลัยฮิวะซัลลัม ได้กล่าวว่า

ความว่า “ความดีนั้น คือการที่ท่านสักการะอัลลอฮ์เสมือนท่านเห็นพระองค์แม้ท่านไม่เห็นพระองค์แท้จริงพระองค์ทรงเห็นท่าน”

(บันทึกโดย “อิหม่ามมุสลิม”)

ชาวไทยมุสลิม หมายถึง ผู้ที่อาศัยอยู่ในประเทศไทย มีเชื้อชาติไทย สัญชาติไทย และนับถือศาสนาอิสลาม ในงานวิจัยนี้ ศึกษากลุ่มชาวไทยมุสลิม (สัปปุรุส) ที่อาศัยในกรุงเทพมหานคร เฉพาะเขตคลองสามวา มีนบุรี หนองจอก จังหวัดฉะเชิงเทราเฉพาะเขตอำเภอบางน้ำเปรี้ยว และจังหวัดสมุทรปราการทั้งจังหวัด ประกอบด้วย

1. ผู้นำศาสนา หมายถึง อิหม่าม คือ ผู้นำศาสนาอิสลามประจำมัสยิด คอเต็บ คือ ผู้แสดงธรรมประจำมัสยิด และบิลาล คือ ผู้ประกาศเชิญชวนให้มุสลิมปฏิบัติศาสนกิจตามเวลาประจำมัสยิด
2. นักวิชาการมุสลิม หมายถึง ผู้เชี่ยวชาญในวิชาความรู้ด้านศาสนาอิสลาม
3. แม่บ้าน หมายถึง ภรรยาของพ่อบ้าน หญิงที่ผู้จัดการงานในบ้าน ที่นับถือศาสนาอิสลาม
4. เยาวชน หมายถึง บุคคลอายุเกิน 14 ปีบริบูรณ์ แต่ยังไม่ถึง 18 ปีบริบูรณ์ ที่นับถือศาสนาอิสลาม

วิธีดำเนินการวิจัย

1. ขั้นตอนการวิจัย

- 1.1 ศึกษาการรับรู้และความพึงพอใจสื่อวิทยุกระจายเสียงรายการวิทยุคุณธรรมบนหลักการของศาสนาอิสลาม
- 1.2 การสร้างรูปแบบรายการวิทยุคุณธรรมบนหลักการของศาสนาอิสลามที่สามารถพัฒนาวิถีชีวิตของชาวไทยมุสลิมบนหลักการของศาสนาอิสลาม
- 1.3 การประเมินผลการใช้รูปแบบรายการวิทยุคุณธรรมบนหลักการของศาสนาอิสลามที่สามารถพัฒนาวิถีชีวิตของชาวไทยมุสลิมบนหลักการของศาสนาอิสลาม

2. ประชากรและหน่วยวิเคราะห์

- 2.1 กลุ่มผู้ฟังเป้าหมาย ได้แก่ กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเยาวชน อิหม่าม คอเต็บ และบิลาลจำนวน 1 คน ต่อ 1 มัสยิด รวมทั้งสิ้น 465 คน
- 2.2 กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก
 1. ผู้ให้ข้อมูลหลักที่เป็นผู้นำศาสนาอิสลาม โดยใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบเฉพาะเจาะจง (Purposive Sampling) จากอิหม่ามซึ่งเป็นผู้นำศาสนาอิสลามประจำ 5 มัสยิดใน 5 เขตพื้นที่ จำนวน 1 คน ต่อ 1 มัสยิด รวม 5 คน
 2. ผู้ให้ข้อมูลหลักที่เป็นผู้รับฟังรายการวิทยุคุณธรรมบนหลักการของศาสนาอิสลาม เป็นประจำทุกวันทุกเวลา ใน 5 เขตพื้นที่ จำนวน 1 คน ต่อ 1 พื้นที่ รวม 5 คน

3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

- 3.1 การศึกษาเอกสาร และงานวิจัยต่างๆ เพื่อศึกษาการพัฒนารูปแบบการนำเสนอรายการวิทยุ
- 3.2 แบบสอบถามการรับรู้และความพึงพอใจ รายการวิทยุ สำหรับกลุ่มเป้าหมาย
- 3.3 แบบสัมภาษณ์กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

ทำการวิเคราะห์ข้อมูลจากการศึกษาเอกสาร และงานวิจัยต่างๆ จากแบบสอบถามการรับรู้และความพึงพอใจจากกลุ่มผู้ฟังเป้าหมาย จำนวน 465 คน ได้กรอกข้อมูล โดยใช้สถิติ ค่าความถี่และร้อยละ (Percentage) ค่าเฉลี่ย ($\bar{X}$) และ ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน S.D. (Standard deviation) จากการที่ได้สัมภาษณ์กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักที่เป็นผู้นำศาสนาอิสลาม จำนวน 5 คน จากการที่ได้สัมภาษณ์กลุ่มผู้รับฟังรายการ จำนวน 5 คน เพื่อประเมินผลการใช้รูปแบบรายการวิทยุคุณธรรม ที่สามารถพัฒนาวิถีชีวิตของชาวไทยมุสลิมบนหลักการของศาสนาอิสลาม

สรุปผลการวิจัย

จากการวิจัยเรื่องการพัฒนาแบบการนำเสนอรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม เพื่อพัฒนาวิถีชีวิตชาวไทยมุสลิม บนหลักการของศาสนาอิสลาม โดยสรุปผลการวิจัยได้ ดังนี้

1. ข้อมูลการรับรู้สื่อรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม จากผลการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยค่าร้อยละ พบว่า การรับฟังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมส่วนใหญ่รับทราบจากการบอกกล่าว จำนวน 205 คน คิดเป็นร้อยละ 44.1 จำนวนสมาชิกในครัวเรือนที่รับฟังรายการวิทยุส่วนใหญ่ 2-3 คน จำนวน 283 คน คิดเป็นร้อยละ 60.9 การรับฟังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมภายใน 1 สัปดาห์ ส่วนใหญ่ฟังทุกวัน จำนวน 206 คน คิดเป็นร้อยละ 44.3 ช่วงเวลาในการรับฟังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม ส่วนใหญ่เวลา 06.00-12.00 น. จำนวน 209 คน คิดเป็นร้อยละ 44.9 ในแต่ละวันท่านรับฟังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมส่วนใหญ่ 3-4 ชั่วโมง จำนวน 173 คน คิดเป็นร้อยละ 37.2 ท่านรับฟังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม ส่วนใหญ่ในลักษณะเปิดรับฟังสลับคลื่นอื่น จำนวน 311 คน คิดเป็นร้อยละ 66.9 สาเหตุที่ติดตามรับฟังรายการ ส่วนใหญ่พอใจข้อมูลข่าวสารที่ได้รับ จำนวน 220 คน คิดเป็นร้อยละ 47.3 เนื้อหาสาระที่ชอบรับฟัง ส่วนใหญ่เกี่ยวกับศาสนา จำนวน 237 คน คิดเป็นร้อยละ 51.0 ต้องการให้มีรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมต่อไป ส่วนใหญ่ต้องการ จำนวน 436 คน คิดเป็นร้อยละ 93.8 การแนะนำให้ผู้อื่นรับฟังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม ส่วนใหญ่แนะนำจำนวน 328 คน คิดเป็นร้อยละ 70.5 เคยมีการสอบถาม/ติชมให้คำแนะนำมายังรายการ ส่วนใหญ่ไม่เคย จำนวน 352 คน คิดเป็นร้อยละ 75.7 วิธีการสอบถาม/ติชม/ให้คำแนะนำรายการวิทยุ ส่วนใหญ่ คือพบปะ/พูดคุย จำนวน 305 คน คิดเป็นร้อยละ 65.6 ความต้องการให้รายการวิทยุคลื่นคุณธรรมปรับปรุงในเรื่องเปลี่ยนวิธีการนำเสนอ จำนวน 174 คน คิดเป็นร้อยละ 37.4 การรับฟังรายการวิทยุ ทำให้วิถีการดำเนินชีวิตส่วนใหญ่เปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้นในเรื่องหลักการศรัทธา จำนวน 189 คน คิดเป็นร้อยละ 40.6

ความพึงพอใจที่ได้รับจากการรับฟังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม ด้านภาพรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อวิเคราะห์เป็นรายด้าน พบว่า ความพึงพอใจที่ได้รับจากการรับฟังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม มีค่าเฉลี่ยโดยรวมอยู่ในระดับมาก ในข้อ 1. การนำเสนอรูปแบบรายการ ข้อ 3. วิทยากรผู้ดำเนินรายการ และข้อ 4 ประโยชน์ที่ได้รับ ส่วนข้อ 2. การนำเสนอเนื้อหาสาระ และข้อ 5. การออกอากาศ มีค่าเฉลี่ยโดยรวมอยู่ในระดับปานกลาง

2. รูปแบบรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม

2.1 ฟังรายการออกอากาศทุกวันจันทร์-ศุกร์ ตลอด 24 ชั่วโมง

เวลา 09.00-09.30 ฟังรายการเดิมชื่อรายการสบายๆ สไตล์มุสลิมะห์ เป็นรูปแบบรายการข่าวสารที่เป็นสารประโยชน์ ได้สร้างผังรายการที่พัฒนาแล้วชื่อรายการอิสลามเพื่อสันติ เป็นรูปแบบรายการธรรมะ (ศาสนาอิสลาม)

เวลา 11.00-12.00 , 15.00-15.30 , 16.00 - 16.30, 04.00 - 05.00 ฟังรายการเดิมชื่อรายการณรงค์เรื่องการดูแลสุขภาพ (ขายยาสมุนไพร) เป็นรูปแบบรายการข่าวสารที่เป็นสารประโยชน์ ได้สร้างผังรายการที่พัฒนาแล้วชื่อรายการบริการข้อมูลข่าวสารของสังคมมุสลิม เป็นรูปแบบรายการข่าวสารที่เป็นสารประโยชน์

เวลา 20.00-21.00 , 05.30-07.00 ฟังรายการเดิมชื่อรายการณรงค์เรื่องการดูแลสุขภาพ (ขายยาสมุนไพร) เป็นรูปแบบรายการข่าวสารที่เป็นสารประโยชน์ ได้สร้างผังรายการที่พัฒนาแล้วชื่อรายการกิจกรรมของมุลินีเพื่อคุณธรรม เป็นรูปแบบรายการกิจกรรมสาธารณะประโยชน์

2.2 ฟังรายการออกอากาศทุกวันเสาร์-อาทิตย์ ตลอด 24 ชั่วโมง

เวลา 08.00-08.30 ฟังรายการเดิมชื่อรายการณรงค์เรื่องการดูแลรักษาสุขภาพ (ขายยาสมุนไพร) เป็นรูปแบบรายการข่าวสารที่เป็นสารประโยชน์ ได้สร้างผังรายการที่พัฒนาแล้วชื่อรายการบริการข้อมูลข่าวสารของสังคมมุสลิม เป็นรูปแบบรายการข่าวสารที่เป็นสารประโยชน์

เวลา 09.00-09.30 ฟังรายการเดิมชื่อรายการสบายๆ สไตส์มุสลิมะห์ เป็นรูปแบบรายการข่าวสารที่เป็นสารประโยชน์ ได้สร้างผังรายการที่พัฒนาแล้วชื่อรายการหลักเตฮีด เป็นรูปแบบรายการธรรมะ (ศาสนาอิสลาม)

เวลา 10.00-10.30 , 10.30-11.00 , 11.00-12.00 ฟังรายการเดิมชื่อรายการณรงค์เรื่องการดูแลรักษาสุขภาพ (ขายยาสมุนไพร) เป็นรูปแบบรายการข่าวสารที่เป็นสารประโยชน์ ได้สร้างผังรายการที่พัฒนาแล้วชื่อรายการสื่อการเรียนการสอน ผ่านรายการวิทยุ เป็นรูปแบบรายการธรรมะ (ศาสนาอิสลาม)

เวลา 15.00-15.30 , 16.00-16.30 , 19.30-21.00 , 04.00-05.00 , 05.30-07.00 ฟังรายการเดิมชื่อรายการณรงค์เรื่องการดูแลรักษาสุขภาพ (ขายยาสมุนไพร) เป็นรูปแบบรายการข่าวสารที่เป็นสารประโยชน์ ได้สร้างผังรายการที่พัฒนาแล้วชื่อรายการบริการข้อมูลข่าวสารของสังคมมุสลิม เป็นรูปแบบรายการข่าวสารที่เป็นสารประโยชน์

เวลา 01.30 - 02.00 ฟังรายการเดิมชื่อรายการเทปกุรอาน (เชคอาลี) เป็นรูปแบบรายการธรรมะ (ศาสนาอิสลาม) ได้สร้างผังรายการที่พัฒนาแล้วชื่อรายการอัลกุรอานธรรมนุญของชีวิต เป็นรูปแบบรายการธรรมะ (ศาสนาอิสลาม)

3. ประเมินผลการใช้รูปแบบรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมบนหลักการของศาสนาอิสลามที่สามารถพัฒนาวิถีชีวิตของชาวไทยมุสลิมบนหลักการของศาสนาอิสลาม สามารถสรุปผลได้ คือ เมื่อฟังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมแล้วทำให้เข้าใจเรื่องของศาสนาดีขึ้นมีอาจารย์เพิ่มมากขึ้น มีรายการใหม่ๆ เพิ่มขึ้น เพราะมีการตอบปัญหาข้อข้องใจเรื่องของศาสนา ทำให้ได้ละหมาดตรงเวลา ครบทั้ง 5 เวลา รายการวิทยุคลื่นคุณธรรมได้ถ่ายทอดการละหมาดที่มักกะฮ์ ฟังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม แล้วเกิดความสบายใจ ได้สอนเรื่องความไม่ดี เรื่องโทษของการเสพติด ขยายเสพติดตามหลักการของศาสนาอิสลาม ทำให้ได้หุตาสว่างมากยิ่งขึ้น มีรายการสอนอัลกุรอาน อย่างถูกวิธี เป็นการดีมากที่รายการนี้ได้มอบเวลาออกอากาศให้กับ มูลนิธิ สมาคม องค์กรต่างๆ ที่ต้องการจะใช้สื่อวิทยุเป็นช่องทางในการประชาสัมพันธ์ กิจกรรม โดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่าย และมีการประชาสัมพันธ์เรื่องผู้ป่วย และผู้เสียชีวิต ให้ใช้บริการรถพยาบาล รับ-ส่ง ผู้ป่วยหรือผู้เสียชีวิตของมูลนิธิเพื่อคุณธรรม

การอภิปรายผล

1. ผลการวิเคราะห์ความพึงพอใจที่ได้รับจากการรับฟังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรม โดยด้านภาพรวมมีระดับความคิดเห็นอยู่ในระดับมาก และเมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า

1.1 ด้านการนำเสนอรูปแบบรายการ มีค่าเฉลี่ยโดยรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อวิเคราะห์เป็นรายข้อ พบว่ามีระดับความพึงพอใจอยู่ในระดับมาก 3 ข้อ คือ ข้อ 1.1 ในลักษณะพูดคุย ข้อ 1.2 ในลักษณะบรรยาย และข้อ 1.3 ในลักษณะหลักธรรมคำสอนของศาสนา ทั้งนี้อาจเป็นการนำเสนอรูปแบบรายการในลักษณะมีการพูดคุยและบรรยายคั่นกลางระหว่างรายการหลักธรรมคำสอนของศาสนาทำให้ผู้ฟังไม่เบื่อรายการ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของสุรินทร์ แปลงประสพโชค (2546: บทคัดย่อ) ศึกษาวิจัยเรื่อง การทดลองจัดวิทยุกระจายเสียงชุมชน สำหรับชุมชนในเขตชนเมือง จังหวัดจันทบุรี ที่ศึกษาได้ข้อค้นพบตรงกันว่า รายการวิทยุมีลักษณะการสื่อสารแบบสองทาง เช่น การติดต่อเข้ามายังรายการก็มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นตลอดเวลา

1.2ด้านการนำเสนอเนื้อหาสาระ มีค่าเฉลี่ยโดยรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อวิเคราะห์เป็นรายข้อ พบว่ามีระดับความพึงพอใจอยู่ในระดับปานกลาง 2 ข้อ คือในข้อ 2.3 ความน่าสนใจ/ความหลากหลาย และข้อ 2.4 สิ่งใหม่ๆ/ความรู้ใหม่ๆ ที่ไม่ซ้ำซาก จำเจ น่าเบื่อ และอยู่ในระดับมาก 2 ข้อในข้อ 2.1 ความรู้ที่เป็นสารประโยชน์ที่ได้รับ และข้อ 2.2 ข้อมูลข่าวสาร/ประชาสัมพันธ์ที่ได้รับ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะรายการคลื่นวิทยุมีการนำเสนอเนื้อหาสาระที่เป็นประโยชน์ และมีความน่าสนใจ และหลากหลาย มีความรู้ในสิ่งใหม่ๆ ที่ไม่ซ้ำซาก จำเจและน่าเบื่อ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของทิวพร แสนเมืองชิน (2543: บทคัดย่อ) ศึกษาวิจัยเรื่อง “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมของประชาชนโดยผ่านรายการวิทยุชุมชน สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย จังหวัดนครราชสีมา” ที่ศึกษาได้ข้อค้นพบตรงกันว่า การดำเนินงานวิทยุชุมชนพบว่า ประชาชนเข้าถึงสื่อในลักษณะติดตามรับฟังด้วยเห็นเป็นประโยชน์ของรายการต่อการดำเนินชีวิต การแจ้งข่าวสาร การแสดงความคิดเห็นและร้องทุกข์ ประชาชนได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการผลิตรายการและวางแผน

1.3ด้านวิทยาการผู้ดำเนินรายการ มีค่าเฉลี่ยโดยรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อวิเคราะห์เป็นรายข้อ พบว่ามีระดับความพึงพอใจอยู่ในระดับปานกลาง 3 ข้อ คือในข้อ 3.2 วิธีการนำเสนอที่น่าสนใจ น่าติดตาม ข้อ 3.3 มีความรู้จริง มีความน่าเชื่อถือในสิ่งที่นำเสนอ และข้อ 3.5 ไม่พูดจา กล่าวโทษ/ให้ร้ายผู้อื่น และอยู่ในระดับมาก 2 ข้อ คือในข้อ 3.1 ใช้ภาษา/คำพูด สุภาพ ชัดเจนเหมาะสม และข้อ 3.4 มีทัศนคติที่ดี/มีความเป็นกลาง ทั้งนี้อาจเป็นเพราะวิทยาการผู้ดำเนินรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมมีทัศนคติที่เป็นกลางในการจัดรายการ และยังใช้ภาษา/คำพูดที่ชัดเจนและเหมาะสมกับการเป็นผู้จัดรายการ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของนาฏยา เสวกแก้ว (2541: บทคัดย่อ) ศึกษาวิจัยเรื่อง บทบาทของวิทยุท้องถิ่นในจังหวัดชลบุรีต่อการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติที่ศึกษาได้ข้อค้นพบตรงกันว่า การจะทำรายการวิทยุท้องถิ่น จะต้องเผชิญภัยหลายประการที่จะทำให้เห็นว่า บทบาทหน้าที่ที่ผู้ส่งสารพึงกระทำมีอะไรบ้าง เพื่อเป็นแนวทางในการจัดทำรายการวิทยุให้เกิดประโยชน์ต่อคนในท้องถิ่นมากที่สุด

1.4ด้านประโยชน์ที่ได้รับ มีค่าเฉลี่ยโดยรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อวิเคราะห์เป็นรายข้อ พบว่ามีระดับความพึงพอใจอยู่ในระดับปานกลาง 4 ข้อ คือในข้อ 4.1 รับทราบข้อมูลข่าวสารที่เกิดขึ้น ข้อ 4.5 ลด ละ เลิก อบายมุข ข้อ 4.6 ลดปัญหาความขัดแย้ง/การใช้ความรุนแรง และข้อ 4.7 ตั้งใจประกอบอาชีพที่สุจริต และอยู่ในระดับมาก 3 ข้อ คือในข้อ 4.2 ใช้ในการสนทนา/ถ่ายทอดให้กับผู้อื่น ข้อ 4.3 นำความรู้ที่ได้รับไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต และข้อ 4.4 มีการปฏิบัติศาสนกิจมากขึ้น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมนั้นสร้างประโยชน์ให้กับผู้ฟังรายการ โดยผู้ฟังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมได้นำความรู้ที่ได้รับไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต และถ่ายทอดให้กับผู้อื่นมากขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยทิวพร แสนเมืองชิน (2543: บทคัดย่อ) ศึกษาวิจัยเรื่อง “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมของประชาชนโดยผ่านรายการวิทยุชุมชน สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย จังหวัดนครราชสีมา” ที่ศึกษาได้ข้อค้นพบตรงกันว่า การดำเนินงานวิทยุชุมชนพบว่า ประชาชนเข้าถึงสื่อในลักษณะติดตามรับฟังด้วยเห็นเป็นประโยชน์ของรายการต่อการดำเนินชีวิต การแจ้งข่าวสาร การแสดงความคิดเห็นและร้องทุกข์ ประชาชนได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการผลิตรายการและวางแผน

1.5ด้านการออกอากาศ มีค่าเฉลี่ยโดยรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อวิเคราะห์เป็นรายข้อ พบว่ามีระดับความพึงพอใจอยู่ในระดับปานกลางทุกข้อ คือในข้อ 5.1 การรับฟังชัดเจนไม่มีคลื่นแทรก ข้อ 5.2 แต่ละรายการมีช่วงความถี่ในการออกอากาศที่เหมาะสม ข้อ 5.3 วัน เวลา ในการออกอากาศ แต่ละรายการเหมาะสม และข้อ 5.4 ให้ผู้รับฟังมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการออกอากาศของวิทยุคลื่นคุณธรรมนั้น ทางคลื่นวิทยุมีการวางแผนในการจัดรายการแต่ละรายการในการออกอากาศที่เหมาะสม และไม่มีคลื่นแทรก ผู้รับฟังก็มีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นต่าง ๆ ในรายการได้ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของสมานจิต ภิรมย์รื่น (2546:

บทคัดย่อ) ได้ทำการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนารูปแบบสถาบันส่งเสริมและเผยแผ่การพระพุทธศาสนาในประเทศไทย ที่ศึกษาได้ข้อค้นพบตรงกันว่า สถาบันจัดให้มีรูปแบบ ระบบ วิธีการ สื่ออุปกรณ์ในการเผยแผ่ที่เหมาะสม มีประสิทธิภาพและประสิทธิผล และเป็นไปในทิศทางเดียวกัน

1.6 ด้านภาพรวม มีค่าเฉลี่ยโดยรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อวิเคราะห์เป็นรายด้าน พบว่ามีระดับความพึงพอใจอยู่ในระดับปานกลาง 2 ด้าน คือในด้าน 2. ด้านการนำเสนอเนื้อหาสาระ และด้าน 5. ด้านการออกอากาศ และอยู่ในระดับมาก 3 ด้าน คือในด้าน 1. ด้านการนำเสนอรูปแบบรายการ ด้าน 3. ด้านวิทยากรผู้ดำเนินรายการ และด้าน 4. ด้านประโยชน์ที่ได้รับ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมนั้นมีการนำเสนอรูปแบบของรายการที่เป็นประโยชน์ต่อผู้ฟัง และในด้านของวิทยากรผู้ดำเนินรายการก็มีการนำเสนอเนื้อหาสาระที่เหมาะสมไม่น่าเบื่อ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของสมพล กุลติยะรัตน์ (2543: บทคัดย่อ) ศึกษาวิจัยเรื่องวิทยุกระจายเสียงเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น: ศึกษาพฤติกรรม ความพึงพอใจและการใช้ประโยชน์ของรายการ “พัฒนาชุมชน...วิถีคนพอเพียง” ที่ศึกษาได้ข้อค้นพบตรงกันว่า การรับฟังรายการวิทยุของผู้ฟัง มีเหตุผลหลักในการรับฟัง รายการ “พัฒนาชุมชน...วิถีคนพอเพียง” เพื่อนำสาระความรู้ที่ได้จากการรับฟังไปใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน และสามารถช่วยให้เกิดการพัฒนาตนเองในชีวิตประจำวัน และนำไปสู่การพัฒนาสังคม

ข้อเสนอแนะ

เมื่อได้นำผังรายการวิทยุคลื่นคุณธรรมที่ได้พัฒนารูปแบบขึ้นมาใหม่และได้รับการตอบรับที่ดีมาก ดังนั้นจึงมีข้อเสนอแนะเพื่อให้สถานีวิทยุอื่นๆ ได้นำไปปฏิบัติ คือ ควรปรับปรุงในด้านการนำเสนอเนื้อหาสาระของรายการ โดยวิทยากรผู้ดำเนินรายการต้องสร้างจุดความน่าสนใจให้หลากหลาย ผู้ดำเนินรายการต้องแสวงหาสิ่งใหม่ๆ หรือความรู้ใหม่ๆ มานำเสนอ ควรหาข้อมูลข่าวสารที่เป็นสาระประโยชน์และประชาสัมพันธ์ให้กับผู้ฟังอยู่เสมอ ควรตระหนักถึงด้านการออกอากาศให้มากขึ้น เพราะถ้ารายการคลื่นวิทยุฟังไม่ชัดเจน มีคลื่นแทรกตลอดเวลา จะทำให้ผู้ฟังรายการหันไปฟังรายการอื่นแทน ควรมีการวางแผน จัดผังรายการ และวันเวลาในการออกอากาศ ในแต่ละช่วงให้มีความเหมาะสม และควรให้ผู้ฟังมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นในรายการด้วย

บรรณานุกรม

- พระมหาคัมภีร์อัลกุรอานฉบับแปลภาษาไทย. โดยสมาคมนักเรียนเก่าอาหรับประเทศไทย. ศูนย์กษัตริ์ พะฮัด เพื่อการพิมพ์อัลกุรอาน. อัลมาดีนะห์ อัลมุเนาวาเราะห์ ราชอาณาจักร ซาอุดีอาระเบีย.
- นาฏยา เสวกแก้ว. 2541. **บทบาทของวิทยุท้องถิ่นในจังหวัดชลบุรี ต่อการอนุรักษ์ ส ภา พ แ ว ด ลั อ ม แ ล ะ ทรัพยากรธรรมชาติ**. กรุงเทพฯ: คณะนิเทศศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- มูลนิธิเพื่อคุณธรรม. 2553. **ผังรายการสถานีวิทยุคลื่นคุณธรรม FM 106.25 MHz**. กรุงเทพฯ: ฝ่ายผลิตสื่อวิทยุมูลนิธิเพื่อคุณธรรม.
- สุรินทร์ แปลงประสบโชค. 2546. **การทดลองจัดรายการวิทยุกระจายเสียงชุมชน สำหรับชุมชนชนบทในเขตชานเมือง จังหวัดจันทบุรี**. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมานจิต ภิรมย์รัตน์. 2546. **“การพัฒนารูปแบบสถาบันส่งเสริมและเผยแผ่การพระพุทธศาสนาในประเทศไทย”**. วิทยานิพนธ์ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อารง สุทธาศาสน์. (อาจารย์). 2552. บรรจง ไช้ะมณี. 19 เมษายน 2552.
- อุทุมพร จามรมาน. 2528. รายงานการวิจัยเรื่องคุณภาพชีวิตของคนกรุงเทพมหานคร. คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อนุตรา พรทวี. 2544. **ความต้องการรายการวิทยุชุมชนของผู้ฟังในเขตปริมณฑล ของกรุงเทพมหานคร**. กรุงเทพฯ: คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

หนังสือต่างประเทศ

- Ibnu Mājah Muḥammad bin Yāzīd al-Qazwīnī. n.d. **Sunan Ibnu Mājah**. Taḥqīq Muḥammad Fuaād al-Bāqī. Beirut: Dār al-fikr.
- Muslim bin Hijāj al-Qushairī al-Naisābūrī. n.d. **Ṣaḥīḥ Muslim**. Taḥqīq Muḥammad Fuaād al-Bāqī. J 1-5. Beirut: Dār Ehyāa al-Turāth al-^cArābī.

เว็บไซต์อ้างอิง

- http://www.tpa.or.th/writer/read_this_book_topic.php?passTo=6b46c0ad44ce7b814b8f6e0c35b1ccb0&pageid=20&bookID=1027&read=true&count=true (เข้าถึงเมื่อ 17 ต.ค. 2552).